

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТАРИХ

ӘОЖ: 94(574)

БАТЫС АЛАШОРДА ҮКІМЕТІ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ

Г. Ж. Балжанова, магистрант

Ғылыми жетекші: **Д. Д. Сулейменова**, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университеті
Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясы

Ғылыми мақалада Алаш қайраткерлерінің өмірдеректеріне, олардың атқарған істеріне тоқталып, Батыс Алашорда қайраткерлері – Жаһанша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедовтердің халқына, олардың болашақ тағдырына деген көзқарастарына айырықша мән берілді. Сонымен қатар Алашорданың Батыс бөлімі мүшелерінің Дәулетшаһ Күсіпқалиев пен Салық Омаровтың деректері туралы жазылған.

В научной статье рассматривается жизненный путь лидеров Западной Алашорды – Жаһаншы Досмұхамедова, Халела Досмұхамедова, их труды и особенно взгляды на будущее своего народа. Также рассмотрены работы членов Западной Алашорды Дәулетшаһа Кусипқалиева и Салыка Омарова.

This scientific article considers the life of Zhakhanshy Dosmukhamedov, Khalel Dosmukhamedov, leaders of West Alashorda, their works and especially their view on future of their people. The worksof Dauletshakh Kussipkaliyev and Salyk Omarov, members of West Alashorda, were also considered there.

Қазақ халқы ХХ ғасырдың басында талай қиыншылықтарды өткергені белгілі. Осы қиыншылықтар мен керітартпалықтан құтылудың алғаш жолын іздегендер қазақтың көзі ашық, көңілі ояу зиялылары болды. Бұлардың көбі Ресейдің аса үлкен ғылыми, саяси орталықтарында: Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан университеттерінде білім алған, қазақ жастарының қаймағы еді. Сондықтан да ХХ ғасырдың алғашқы ширегін «саяси күрестер мен рухани жаңғыру кезеңі» деп айтуға әбден болады. Қазақ халқының ұлттық, саяси санасын қалыптастырудағы ең биік белес болған ХХ ғасыр басындағы осы бір қазақ зиялылары алдыңғы қатарлы тобының саяси қызметі де, құқықтық көзқарастары да, тіпті ғылыми, әдеби мұралары да ұзақ жылдар бойы жабық тақырып саналып, ашылмай келгені де белгілі. Оларсыз қазақ тарихы – тұл, алтын дегені – күл еді. «Алаш» партиясынсыз саяси күрес тарихын, «Алашорда» үкіметінсіз экономикалық ілімдер мен реформалар тарихын, «Алаш автономиясынсыз» Қазақстан мемлекеттілігінің негізін, Алаш ардагерлері өмірінсіз ұлт тарихын жасау, мемлекеттік тіліміздің тарихын қалыптастыру мүмкін емес [1].

Қазақтың озық ойлы, көзі ашық өкілдері халықты саяси күрес додасына бастап шықты. Бұған себеп болған 1917 жылғы Ресейдегі қос төңкеріс еді. Патша үкіметінің тақтан құлауы саяси күресті одан әрі қыздыра түсті. Қазақ зиялылары саяси қызметтің қатерлі жолына жалтақтамай, жанқиярлықпен күрескен көрнекті тұлғалар шықты. Олар: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Ә. Ермеков, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов және т.б. болатын. Олар патша самодержавиесінің қазақ халқының саяси-сезімінің қалыптасып, оның саяси күреске ұласуына барынша кедергі келтіріп отырғанын бірден түсінген еді.

Сондықтан да Алашорда үкіметінің қайраткерлерінің бірі Жаһанша Досмұхамедов: «Біздің мақсатымыз – ел билеуді халықтың өз қолына беру, қазақ халқы автономияға ие болып, алдағы уақытта тағдырын өз қолына алады. Қалың қазақты аяусыз қанаған патша орнынан

түсті. Ендігі жерде қазақты елдің тұрмысын, тілін білетін, мінез-құлқын, әдет-ғұрпын білетіндер ғана басқарады. Осыған байланысты қалай болғанда да біз Ресейден автономия алуға тиістіміз», деп өз ойын ашық білдірген болатын [2]. Жаһаншаның жалынды сөзінде мемлекеттің саяси құрылысы туралы, мемлекеттік тіл, оның қолдану аясы ашық түрде айқын айтылғанын біздер ұғынуымыз қажет және ол бүгінгі күндерде өз мәнін жойған жоқ.

Алашорданың Батыс бөлімінің жетекшісі, көрнекті қайраткер – заңгер, шешен Жаһанша Досмұхамедов 1887 ж. 28 маусымда қазіргі Сырым ауданы, Бұлдырты ауылында, Тамды өзені бойында дүниеге келген. Тегі-Байұлына жататын Тана руының Қарақұнан бөлімінің – Сүйіндігі.

Әкесі Досмұхамедов Жайық өңіріне аты мәлім дәулетті, көзі ашық, көшелі кісі болған. Жаһанша ауыл молдасынан хат танып, жалдамалы Жәдид мұғалімінен мұсылманша хат таныған. Кейіннен Жымпиты қаласындағы екі кластық «приходская» мектебінде орыс тілінде оқып, сауатын ашқан. 1899 жылы Орал қаласындағы реалдық әскери училищесінің дайындық класына қабылданды. Осы реалды училищені 1905 жылдың 07 қарашасында үздік аяқтаған [3]. Бір жыл әзірлік бөлімінде оқып, 1906 жылы Москва қаласындағы император атындағы университеттің Заң факультетіне оқуға түседі. Оны 1911 жылы ойдағыдай аяқтап шығып, Орал қаласында статист қызметін атқарған. Осы жылы «Уральский листок» газетінің 3 санында «Несколько слов о киргизском праве в нарсуде» деген мақаласы жарық көреді. Бұл мақалада Жаһанша Досмұхамедов қазақ халқының өткен тарихында мемлекеттік басқару жүйесі болған, оның дәлелі Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» деп өзінің пікірін ашық көрсетеді. Бұл газет материалы цензураға күдік туғызып, Жаһанша Досмұхамедовты Орал облысынан кетуіне ықпал жасайды. Жаһанша Досмұхамедов Томск қаласында кейіннен Каинск уезі бойынша прокурордың орынбасары болып тағайындалады. Ал 1917 жылдың ақпанында осы өңірде қызмет атқарып жүрген Жаһанша Досмұхамедов Ақпан төңкерілісінің жеңісін естіп, орыс патшасының тақтан құлағанын білген соң, еліне оралады және 1917 жылы 19-23 сәуір аралығында өткен Орал қазақтарының бірінші съезіне төраға болып сайланады [4]. Бұл мәлімет Батыс Қазақстан облысы мұражайының 418 қор, №320 тізбе, іс №29 алынды. (осы дерек соңғы тың мәлімет. Жаһанша Досмұхамедов жөнінде Д. Д. Сүлейменовадан алынды. Автор Г. Ж. Балжанова)

Осылайша, 1917 жылдан 1920 жылдар аралығында Орал Қазақтарының бес съезі өтеді. Бұл съездерде Қазақ комитеті құрылады, оның құрамына 20 адам сайланады. Жаһанша Досмұхамедов I және II Жалпы Қазақ съездерінің делегаты, Мәскеуде өткен I-інші Бүкілресейлік Мұсылман съезіне қатынасады, осы съезде Бүкілресейлік «Шура и ислам» комитет төрағасының орынбасары етіп, оны бірауыздан сайлаған. Осы сапарда Уақытша үкіметінің Құрылтай жиналысы жөніндегі заң жобасын әзірлейтін айрықша Кеңесіне (Предпарламент) мүше болып енді. Жаһанша Досмұхамедов 1938 жылы Мәскеу қаласында «Бутарка» түрмесінде ұлтшыл, Алаш идеясын таратушы ретіне 3 тамызда атылды. Алаш қайраткері, басшысы, ұйымдастырушысы болған Ж. Досмұхамедов арамыздан осылайша солақай саясат құрбаны болды [5].

Алаш партиясы, Алашорда үкіметін құруда оның жемісті еңбек етуіне ерекше үлес қосқан, оның басшыларының бірі болған – Халел Досмұхамедов. Х. Досмұхамедов 1883 жылы Атырау (бұрынғы Гурьев) облысының, Қызылқоға ауданының Тайсойған құмындағы Жарыпшыққан өзені бойында дүниеге келеді. Алғаш ауыл молдасынан сауатын ашқан Халел Ойыл (Көкжар) қаласындағы бір кластық орыс қырғыз (қазақ) училищесінен бастапқы білім алып, одан кейін Орал реалды училищесін 1903 жылы үздік бітіреді. Сол жылы ол Санкт-Петербург қаласындағы императорлық әскери Медицина академиясына түсіп, оны 1909 жылы үздік бітіреді. Оқуды бітірген соң, ол сол жылы Пермь губерниясына қарасты Чердынъ уезіндегі Морчань бөлімшесінде және бөлімшенің қабылдау бөлімінде екі бірдей жұмысты атқарады. Сол 1909 жылдың аяғында Халел Досмұхамедов Түркістанға оралып, сонда дәрігер болып 1910 жылдың сәуіріне дейін істейді. Оралға ауысып, Орал казак-орыстарын емдейтін Ілбішін, Калмыков қамалдарындағы ауруханада алғаш кіші дәрігер, кейін аға дәрігер болып қызмет атқарады. Сондай-ақ Халел 1918-19 жылдары мемлекеттік саяси құрылым ретінде өмір сүрген «Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметі қызмет жүйесінің негізін салған адамдардың бірі. Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылмандар құрылтайына Қазақстаннан үш делегат сайланғанда, соның бірі Халел Досмұхамедов болды. 1917 жылы 5-13 желтоқсан арасында Орынборда өткен екінші жалпы қазақ съезінде Халел Досмұхамедов бастан аяқ төрағалық еткен. Алашорда тапсырмасымен Жаһанша екеуі 1918 жылы РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В. И. Ленинмен және Ұлт істері жөніндегі Халық Комиссары И. В. Сталинмен Алашорда және Кеңес үкіметінің арақатынасына байланысты

келіссөздер жүргізді. Халел Досмұхамедов азамат соғысы жылдарында Алаш қозғалысының бір орталыққа бағынған біртұтас қызметін жүргізу қиын болған кезінде Жымпиты қаласында өткен Орал қазақтарының төртінші съезінде Мәскеуде өткен кездесу жайлы баяндап, жиын шешімі бойынша «Ойыл уәлаятының» Уақытша үкіметін құрады. Сөйтіп саяси күреске түгелдей берілген Халел Досмұхамедов Алашорданың өзге қайраткерлерімен бірге Алаш партиясы жұмысына, Алаш автономиясын жариялау ісіне, Алашорда үкіметін құруға белсене қатынаса отырып, оның басшыларының бірі болды.

1920 жылдан бастап Алаш қозғалысына Кеңес үкіметі тыйым салуына байланысты Халел Досмұхамедовтің білім, ғылымға бағышталған қызметі басталады. Ол 1920-25 жылдары Ташкенттегі Орта Азия университетінде ординатор, Түркістан Автономиялық Республикасы Орталық атқару комитеті жанындағы Қырғыз-Қазақ білім комиссиясының төрағасы қызметін атқарады. 1926 жылы қазіргі Абай атындағы (Бұрынғы ҚазПИ) Алматы педагогикалық университетін құру жөніндегі комиссияның төрағасы болып, Қазақстандағы 1928 жылы құрылған тұңғыш оқу орнының проректоры болып тағайындалады. Проректорлық қызметпен қоса, ұстаз ретінде профессорлық (1929 жылы) қызметті де атқарады. 1930 жылы Алашордаға қатысқаны үшін Халел Досмұхамедовке саяси айып тағылып, жұмысынан босатылып, Воронеж қаласына жер аударылады. Сөйтіп, Халелдің қуғын-сүргінге ұшыраған кезеңі басталып, 1938 жылы 26 сәуірде тұтқынға алынып, 1939 жылы 23 сәуірде үштіктің шешімімен атылады. Халел Досмұхамедов 1958 жылы ақталғанмен, ұзақ жылдар есімі аталмай, еңбектері жарияланбай келді. Шындығында Халел қоғамдық қызметпен қоса, көптеген әр саланы қамтыған құнды ғылыми еңбектер де қалдырды. Оның медицина, биология, тарих, әдебиет тақырыбында жазған еңбектері, соның ішінде «Табиғаттану» (1922), «Жануарлар» (1922), «Адамның тән тіршілігі» (1923), «Как бороться с чумой среди население Киргизского края» (1918 және 1925), «Оқушылардың саулығын сақтау» (1925) оқулықтары, қазақ тілі мәселесіне арналған «Қазақ-Қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» (1924), әдебиет, фольклор мәселесін қамтыған «Шернияз шешен» (1925), «Қазақ халық әдебиеті» (1928), ауыз әдебиеті мен қазақ ақындары мұрасына арналған «Мұрат ақын сөздері» (1924), «Исатай-Махамбет» (1925), «Аламан» (1926) жинақтары-тарихи мәселелерге арналған еңбектері баршылық [6]. Бұдан басқа Халел Досмұхамедов көптеген көпшілік-ғылыми, публицикалық мақалалардың авторы. Оның еңбектері бүгінде терең зерттеліп, бірнеше докторлық, кандидаттық диссертациялар қорғалды.

Күсепқалиев Дәулетше (Дәулетшаһ) - жоғары білімді алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі, Батыс Алашорда қайраткері. Тегі төре, соның ішінде Нұралы хан тұқымы. Атасы — Нұралы-ның Орманынан туған. 1869-1870 жылы Кіші жүз қазақтарының патшалық жаңа басқару жүйесіне қарсы көтерілісін бастаған Күсепқали көтеріліс жеңіліс тапқаннан кейін Ахметше, Шәңгерей, Сәлімгерей, Әділгерей, Сахыпкерей, Жүсіп дейтін алты баласымен бірге Сібірдегі Екатеринослав уезіне жер аударылды. Жүсіптің баласы Дәулетшаһ Старосербск қаласында дүниеге келді. 1880 жылы тірі қалған ағаларымен бірге елге – Жайық өңіріндегі Азынабай – Тайпақ атырабына, атамекені Ақбақай жайлауына (қазіргі Қаратөбе ауданы, Саралжын ауылы маны) оралды. Д. Күсепқалиев болыстық орыс-қазақ мектебін және Орынбор гимназиясын тәмамдады. Императорлық Мәскеу университетінің медицина факультетіне түсіп, оны 1900 жылы үздік бітірді. Кейбір деректер бойынша осы университеттің заң факультетінде қатар оқып, екі дипломды бірге алған. Сол жылы Орал облысына қарасты Ілбішін уезіндегі 2-медицина – ауылдық учаскеге дәрігер болып бекітілді, Қарағаш, Өлеңті, Жымпиты, Соналы, Қалдығайты болыстарына дәрігерлік қызмет көрсетті. 1903 жылдан Орал облысындағы Гурьев уезіне қарасты 2-учаскенің Есбол, Қарабау, Кермеқас, Тайсойған және Қызылқоға болыстарына қызмет көрсететін дәрігер әрі осы учаскеде крестьянский начальник, Кермеқас 1 кластық орыс-қазақ училищесінің камкоршы-попечителі. Көрнекті қазақ ақыны Шәңгерейдің ағасы Мұхамедкерей Бөкеевтің қызы Айшаға үйленді. Облыстық земство жиынының қаржысын пайдалана отырып, ауруханада жүйке сырқатына шалдыққандарды емдейтін бөлімше, перзентхана ашуға ұйытқы болды. Саратовтық эпидемиолог дәрігер Г. Кольцовпен бірге алғаш қазақ даласында обаға қарсы күресетін лаборатория ұйымдастырды, жұқпалы ауруларға қарсы егу жұмыстарын жүргізді. 1914 жылы Самара қаласында өткен облыстық обаға қарсы күрес съезіне қатысып, жан-жақты баяндама жасады. Ақпан революциясынан кейін іле-шала әлеумет жұмысына араласты. 1917 жылы 10 наурызда Жайық сырты қазақтары өкілдерінің жиналысында Ғ. Әлібековтің төрағалығымен құрылған Жайық сырты бөлігі облыс комитетіне мүшелікке сайланды және осы комитет Орал облыстық азаматтық комитетіне Ғ. Әлібеков, Б. Қаратаевпен бірге өкіл болып кірді. Сол жылы сәуірде өткен 1-Орал облыстық Қазақ

съезінде қазақ комитетіне мүше болып сайланды. 1917 жылы желтоқсандағы 2-Жалпықазақ съезінің делегаты, съезд хатшысы. Алаш автономиясын дереу жариялауды жақтап дауыс берді. Мамырда Жымпитыда өткен 4-Орал облыстық қазақ съезінің делегаты, съезд төрағасының орынбасары. 1918-1919 жылдары Ж. Мергенов, Ж. Досмұхамедовпен бірге «Ойыл уәлаятындағы» Алашорда үкіметі кеңесінің мүшесі болды. 1928 жылы күзде «жартылай феодал», әрі бұрынғы Алашорда қайраткері деген екі категориямен тәркіленіп, Орал округінің 113 байы қатарында Жетісу округіне жер аударылды. 1929-1934 жылдар аралығында Алматыда, республикалық венерологиялық диспансерде дәрігер, әрі Алматы ауылшаруашылық институтында оқытушы. 1934-1940 жылдар аралығында Алматы облысының, Қаскелең ауданындағы ауруханасының, Оңтүстік Қазақстан облысы Келес ауданындағы ауруханасының, Семей облысы Абай ауданындағы ауруханасының бас дәрігері. 1944 жылы соңғы қызмет еткен жерінде қайтыс болды.

Салық Омаров (т. ж. б. Орал облысы Жымпиты уезі, Өлеңті болысы, Жетікөл ауылында дүниеге келген. 1941 ж. қайтыс болған) – Батыс Алашорда қайраткері. Тегі – Байұлына жататын байбақты руының дат бөлімі. Қазақ халқының атақты биі, батыры, қоғам қайраткері Сырым Датұлының шөбересі, батырлығына коса шешен болған, сол үшін ел ішінде «қанатты Қазы» атанған полковник Қазы Сырымұлының немересі. Өз әкесі Омар да сөз ұстаған, ел ішінде ықпалды адам болған. Омаров көп жыл бойы Өлеңті болысының управителі болып сайланды. 1912 жылы сайлауда орнына орысша сауатты Әжігерей Есеналин сайланғаннан кейін сауда-кәсіпкерлік қызметпен айналысты.

1917 жылы Ақпан революциясынан соң халықтың өзін-өзі басқару құрылымын түзу кезінде ел ішіндегі көзі ашықтарға және отағасылық билік түзіліміне – «азаматына Алаштын» арқа сүйеген Ж. Досмұхамедов пен Х. Досмұхамедовтер кезінде өз бабалары – тана Малайсары би тірек болған Сырымның ұрпағы Омаровты 1917 жылы сәуірде еткен 1-Орал облыстық қазақсъезіне арнайы шақырды. Осы кезде Омаров Жайық сырты қазақтарының облыстық комитетіне мүше болып сайланды. 1917 жылы жазда Жымпиты уездік атқару комитетінің жаңа аумақтық межелеу саясатына қарсы шығып, бұрынғы ауылдық-болыстық аумақтық бөліністі сақтап қалуды қызу жақтады. Мұны мемлекеттік сезімі төмендеу, аламандық мінезі күштілеу келетін көшпелі тұрмыс салты ынғайында жүргізді. Кәрім Жәленов, Бақтыгерей Игіліков басқаратын уатком құрамын күшпен таратып жіберу ісінің басында тұрды. 1917 жылы жазда земстволық съезді шақыруға байланысты құрылған Жымпиты уездік ұйымдастыру комитеті құрамына кірді, уездік земство управасының төрағалығына Б. Жанкадамовты сайлауға атсалысты. 1918 жылы ақпанда Қаратөбеде өткен 3-інші Орал облыстық қазақ съезінде Жайық сырты қазақтарының бөлек бөлу ниетін қызу қолдап, Алаш әскеріне 200 ат берді. 1918 жылы сәуірде Орал облысы қазақ земство басқармасымен қазақтардың Войско үкіметі арасында қол қойылған келісімшартты қолдап, оны сол жылы Жымпитыда өткен 4-інші Орал облыс қазақ съезінде бекітуге белсене қатысты. «Ойыл уәлаяты» уақытша үкіметіне мүше болып сайланды. Жаңа үкімет құрамында жер пайдалану мәселесіне жауап берді.

1928 жылы Орал округіндегі ірі байларды тәркілеу кезінде Омаров Салық Жетісу округіне жанұясымен жер аударылады. Шамамен 1937-1938 жылдары Жетісудан Челябинге 10 жылға жер аударылып, сонда 1941 жылы қайтыс болады. Соңында қалған ұрпағынан Шұғыл, Ғабдол-Насыр деген ұлы белгілі. Ғабдол-Насыр Орал қаласындағы медтехникумда сабақ беріп жүрген кезінде қызметтен шығарылып, 1937 жылы саяси қуғынға ұшыраған [5].

Қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуына өзіндік үлес қосқан Алаш қайраткерлерінің еңбектері ұшан теңіз. Олардың есімдері тарих бетінен өз орындарын алуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құл-Мұхамед. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы / Құл-Мұхамед – Алматы: Атамұра. – 1998.
2. Ақбаев, Ж. Жанша / Ж. Ақбаев – Орал. – 1994.
3. Батыс Қазақстан облысы мұражайының 418 қор, №320 тізбе, іс №29
4. Батыс Қазақстан облысы мұражайының 418 қор, №320 тізбе, іс №29
5. Сүлейменова, Д. Д. Алашорданың батыс бөлімінің тарихы – өлке тарихының құрамдас бөлігі / Д. Д. Сүлейменова. – Арыс. – 2007. – 136 б.
6. Сүлейменова, Д. Алаш қозғалысы: теория, тарих, тағылым / Д. Сүлейменова, Л. Серикова, Ж. Өтегенов. – Орал: Полтграфсервис. – 2009. – 288 б.